

УДК 55.092

DOI: 10.18524/2303-9914.2020.1(36).205189

С. Г. Половка¹, доктор геологічних наук, професор**С. М. Довбиш**², науковий співробітник**М. М. Світельський**¹, кандидат біологічних наук, доцент**О. А. Половка**¹, старший викладач

¹ Житомирський національний агроекологічний університет, м. Житомир
кафедра біоресурсів, аквакультури та природничих наук
вул. Старий бульвар 7, м. Житомир, 10002, Україна
sergi_polovka@ukr.net

² Інститут геологічних наук НАН України, м. Київ
відділ сучасного морського седиментогенезу
вул. О. Гончара 55-б м. Київ, 01054, Україна
dovbysh@ukr.net

ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ТА ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРА ГОЛОВКІНСЬКОГО МИКОЛИ ОЛЕКСІЙОВИЧА (до 185-річчя з дня народження)

Матеріал статті вміщує біографічні відомості з військової, науково-дослідної та педагогічної і громадсько-організаційної діяльності видатного геолога та гідро-геолога, доктора геології і мінералогії М. О. Головкінського. Значне місце приділено його роботі в Казанському і Новоросійському університетах. Показано геологічні напрацювання Миколи Олексійовича на територіях Камсько-Волгського басейну та Криму, також висвітлено його гідрогеологічні здобутки в Херсонському повіті і Таврійській губернії.

Ключові слова: геологія, гідрогеологія, М. О. Головкінський, Новоросійський університет, Камсько-Волгський басейн, Крим.

ВСТУП

Микола Олексійович Головкінський добре відомий на теренах Російської імперії (потім СРСР і України) дослідник, якому заслужену славу принесли його наукові напрацювання в галузі геології та гідрогеології.

Наукова діяльність М. О. Головкінського неодноразово висвітлювалась у ЗМІ та різних наукових виданнях [4–6 та ін.]. В цій статті ставимо завдання: здійснити історичний зріз життєвого шляху Миколи Головкінського та показати його внесок у розвиток геологічної науки на теренах Російської імперії.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Матеріал для цієї публікації був зібраний у науковій бібліотеці ІГН НАН України, яка стала основним джерелом інформації.

При написанні статті були використані порівняльно-історичний метод дослідження, що дало змогу розглянути в хронологічній послідовності науково-творчий шлях М. О. Головкінського.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

М. О. Головкінський народився 17 (29) листопада 1834 року в м. Ядрінськ (на той час Казанська губернія, Російська імперія) у родині судового чиновника-слідчого. Його батько Олексій за старанність у службі був нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеню і посвячений у дворянство, що давало його дітям право навчатися в університеті.

Микола Головкінський своє навчання розпочинає в приватному пансіонаті Бруна, потім продовжує його в 2-гій гімназії м. Казань, але повноцінного курсу навчання не закінчує і екзамени змушений здавати екстернатом.

1 вересня 1851 року його зараховують вільним слухачем на медичний факультет Казанського університету. Через рік Микола Олексійович здає вступні екзамени, а ще через два з половиною роки він розчаровується в своєму виборі професії та пише прошення про відрахування його з університету [4–5, 7].

У кінці квітня 1854 року М. О. Головкінський вступає на військову службу та стає унтер-офіцером Уланського збірного полку. В ті часи йшла Східна війна, бойові дії перекинулися до Росії на Кримський півострів. Молодий та запальний Микола їде з Казані до Севастополя на захист Вітчизни. Він бере участь у бойових діях, одна із вирішальних битв Кримської війни – Кадиківська (Балаклавська) битва відбулася 13 жовтня 1854 року в якій брав участь Микола Олексійович.

За участь у Кримській війні М. О. Головкінського нагороджують пам'ятною бронзовою медаллю на Андріївській стрічці. Після закінчення війни в чині поручника, він у лютому 1857 року виходить у відставку.

Вищу освіту Микола Олексійович здобуває на природничому відділенні фізико-математичного факультету Казанського університету, який закінчує в 1861 році та отримує ступінь кандидата. Під час навчання, його кумирами були видатні хіміки – професори О. М. Бутлеров та П. І. Вагнер, останній займав кафедру мінералогії і геогнозії [7].

Після «блискучого захисту» дипломної роботи на тему: «О кремнекислых соединениях», М. О. Головкінського як талановитого учня залишають в університеті для подальшої наукової роботи. Тут він розпочинає свою трудову діяльність на посаді «зберігача музею при мінералогічному кабінеті». В 1862 році його відряджають за кордон із метою удосконалення знань із геології і мінералогії. З початку він стажувався в Німеччині, потім переїздить до Франції в м. Париж.

Повернувшись на Батьківщину в 1864 році М. О. Головкінський захищає дисертацію та отримує посаду приват-доцента з геології.

Викладацьку діяльність Микола Олексійович розпочав у 1864-1865 навчальному році на посаді приват-доцента Казанського університету. В цей час М. О. Головкінський остаточно приймає рішення займатися геологією, а не хімією, до вивчення останньої, його схилив ректор цього університету відомий хімік академік А. М. Бутлеров. Слід наголосити на тому, що Микола Головкінський «не шукав легких шляхів у житті». Його працездатність та наполеглива діяльність дала свої плоди. В травні 1865 року Микола Олексійович захищає магістерську дисертацію: «О послетретичных образованиях по Волге в ее среднем течении». В цій науковій праці він вперше вводить у науку поняття «фация» та сформував закон утворення річкових терас, які витікали з розвинутої ним концепції зв'язку коливальних рухів з рельєфоутворюючими факторами [6]. 1866 року отримує ступінь магістра і його обирають доцентом. Літом цього року, він приймає запрошення від Санкт-Петербурзького мінералогічного товариства і бере активну участь у геологічних експедиціях, які досліджують територію Казанської та Вятської губерній. В цей час М. О. Головкінський багато працює над питаннями регіональної геології, стратиграфії та палеонтології Поволжя, особливу увагу він надає стратиграфії пермської системи [4–5, 7].

У 1868 році Микола Олексійович на підставі власноруч зібраного фактичного матеріалу захищає докторську дисертацію на тему: «О пермской формации в центральной части Камско-Волжского бассейна», в якій ним була розвинута теорія утворення осіліційно-міграційної шаруватості, яку в ХХ ст. кваліфікували як класичну, яка відкриває можливості вирішення багатьох важливих геологічних проблем, наприклад, стратиграфічної кореляції та шароутворення.

Після захисту дисертації, він отримує ступінь доктора геології і мінералогії та стає дійсним членом Петербурзького мінералогічного товариства і проходить по конкурсу на посаду екстраординарного професора, а через рік – обіймає посаду ординарного професора по кафедрі геології і палеонтології (1868 р.). Згодом його також обирають першим Президентом новоутвореного Товариства дослідників природи при Казанському університеті (1869 р.).

У 1869 році Микола Головкінський бере участь у конкурсі на посаду ординарного професора Імператорського Університету Святого Володимира (нині Київський національний університет (КНУ) імені Тараса Шевченка), але конкурс виграв інший претендент.

М. О. Головкінський у Казані приєднується до групи науковців (голова П. Ф. Лесгафт), яка бореться за розширення прав професорсько-викладацького складу та студентства. За таку діяльність П. Ф. Лесгафта було звільнено з посади. В знак протесту Микола Олексійович та ще сім професорів Казанського університету пішли у відставку. Офіційно така відставка пояснювалась «непорозумінням, яке виникло в середовищі професорів» [5, с. 24–30].

Новий виток життєвого шляху М. О. Головкінського розпочинається в листопаді 1871 року коли він переходить на роботу до Імператорського Новоросійського університету (нині Одеський національний університет (ОНУ) імені І. І. Мечникова), який було засновано 1 травня 1865 року на півдні України в м. Одеса. Новостворений університет гостро потребував кваліфікованих професорів та викладачів. Зазначимо, що на фізико-математичному факультеті в 1866 року лишалися вакантними посади на п'яти кафедрах, з яких дві геологічної спрямованості. Поява вакантних місць, дозволила залучити до стін університету талановитих вчених, які своїми науковими працями прославили Новоросійський університет. Серед значної когорти таких дослідників був і М. О. Головкінський, який під час Кримської війни, був знайомим з південним регіоном України.

Перехід на кафедру мінералогії цього вузу такого відомого вченого, прекрасного лектора та дослідника природи з теоретичним складом ума став важливою подією для молодого університету та для подальшого становлення в ньому геологічної науки. Микола Олексійович не вважав себе фахівцем у галузі мінералогії і тому, він із 1872 року по березень 1873 року перебував за кордоном із метою удосконалення своїх знань.

Педагогічну діяльність М. О. Головкінський розпочав у Новоросійському університеті наприкінці 1873 року. Тут він читає навчальні курси з мінералогії, кристалографії (які називає кристалологією, а з 1875 р. – кристалофізикою), розробляє власний навчальний курс геології, відмінний від свого попередника І. Ф. Синцова. Це був по-суті курс динамічної геології [5, 7 – 8].

Крім науково-педагогічної роботи Микола Головкінський приділяє значну увагу і популяризаторській. За його ініціативи Новоросійське товариство дослідників природи, в якому він був віце-президентом, влаштує в 1872–1897 роках публічні курси, де читаються різні науково-популярні лекції. 6 грудня 1875 року М. О. Головкінський на цих курсах, читає свою знаменну лекцію на тему: «Мысли о прошедшем и будущем нашей планеты». Тут він викладає загальну теорію розвитку Землі та звертає увагу читачів на те, що наука і практика знаходяться у взаємодії. Життя ставить перед наукою проблеми, а наука їх вирішує. Крім того, наука спроможна генералізувати проблеми, які поки що не мають виходу в практику. Це глобальні проблеми, фундаментальних наук, підкреслював він. Згодом ця лекція була надрукована в «Записках університету» (1876 р.) [5].

У 1875 році Микола Олексійович стає деканом фізико-математичного фа-

культету, а через два роки, 12 квітня 1877 року Рада університету одногосноно обирає професора М. О. Головкінського ректором Імператорського Новоросійського університету. Він став першим обраним, а не призначеним, ректором за історію цього університету.

За час роботи в Новоросійському університеті Микола Олексійович займав високі адміністративні пости, через це він не міг багато часу приділяти науково-дослідній роботі. Тим паче, М. О. Головкінський знаходить час і на початку 80-х років XIX ст. ним ретельно були вивчені умови утворення вугільних прошарків серед юрських сланців поблизу Балаклави та зроблено цікаві висновки. На VII з'їзді російських природознавців, який проходив у 1883 році в м. Одеса Микола Олексійович головував на низці засідань і здійснив наукову доповідь: «Об изопериферических расколах горных пород и о непригодности съеомок, производимых с помощью компаса». Він керував кримськими геологічними екскурсіями, які проводилися для учасників цього з'їзду [4–5, 7].

Наукова праця М. О. Головкінського «К геологии Крыма» (1883 р.) і сьогодні викликає значну зацікавленість серед сучасних стратиграфів і літологів [2]. Микола Олексійович у своїй докторській дисертації зробив низку принципових висновків відносно методів стратиграфічної кореляції. На жаль, адміністративна робота в Новоросійському університеті, позбавила його можливостей повноцінно брати участь у польових геологічних експедиціях і в повній мірі розгорнути свої задуми. Фактичний матеріал він черпав під час навчально-польових практик зі студентами, які проводилися постійно в Криму. Микола Олексійович мав великий інтерес до геології Кримського півострову. Він добре дослідив на кримському узбережжі відклади пізньої юри, що дало йому матеріал і можливість для обговорення критеріїв синхронізації різнофаціальних відкладів, які знайшли відбиток у сучасних дослідників проблеми синхронізації цих відкладів [5, 7].

У 1881 році М. О. Головкінський звільняється з посади ректора Новоросійського університету та переходить на посаду професора кафедри мінералогії цього ж університету, де працює ще п'ять років.

Пропрацювавши 25 років на педагогічній роботі, Микола Олексійович у 1886 році йде у відставку і перебирається з м. Одеса до Криму під м. Алушта, де в нього вже був особняк біля підніжжя гори Кастель. Це місце, місцеві жителі спочатку називали «Кастель-Приморський». Після того, як поряд із будинком М. О. Головкінського розпочали будувати свої дачі інші вчені, місцевість отримала назву «Професорський куточок» [4–5, 7].

Після відставки, розпочинається наступний життєво-творчий етап вченого. М. О. Головкінський не полишає науково-дослідницької діяльності і продовжує працювати в Криму та обіймає посаду головного гідролога Таврійської земської управи. За родом своєї діяльності, Микола Олексійович для складання карти природного водопостачання Криму досліджує водоносні шари та обстежує велику кількість кримських річок [1, 3]. Значну увагу приділяє пошукам

артезіанських та глибинних запасів води. Він висуває ідею про створення в країні артезіанської станції, яку вперше заснував в м. Саки. На підставі дослідних гідрологічних робіт він пропонує конструкцію пристрою для штучних джерел водопостачання.

Іншими вагомими його напрацювання є:

– складання путівника по Криму для учасників II сесії Міжнародного геологічного конгресу;

– першим приходять до висновку, що гребінь Головної гряди Кримських гір у геологічному минулому був кораловим рифом древнього океану, який існував на місці сучасного півострову Крим;

– сформував закон утворення річкових терас.

Серед підготовлених ним спеціалістів, які згодом стали відомими вченими в галузі геології є І. Ф. Синцов, М. І. Андрусов та Р. А. Прендель.

Пішов у інший світ М. О. Головкинський 9 червня 1897 року в «Професорському куточку».

За видатні заслуги Миколи Олексійовича в геологічній галузі, наукова спільнота його ім'ям назвала водоспад, відкритий ним на схилах Бабуган-яйли, на річці Узень-Баш. В його честь поблизу гори Кагель споруджений пам'ятник. Ім'я видатного вченого носить також природна гранувальня каменю (берегові валуни оригінально оброблені морським прибоєм) в районі селища Лазурне під Алуштою та бази відпочинку «Кагель».

Ось здобуток життєвого шляху професора Імператорського Новоросійського університету Миколи Олексійовича Головкинського, який на наш погляд, повинні знати підростаючі покоління геологів. Якщо людина не знає свого минулого та сучасного, вона не має майбутнього.

ВИСНОВКИ

На підставі наших досліджень слід зробити наступні висновки:

1. Огляд основних віх життя, науково-дослідної та педагогічної творчості вченого свідчить про те, що професор Микола Олексійович по праву належить до провідних вчених, які достойно представляли геологічну науку на світовій арені в період Російської імперії.

2. М. О. Головкинський – визначна постать Новоросійського університету, яка внесла значну «лету» в розбудову цього вузу та фізико-математичного факультету, а саме становленню геологічної спеціальності в даному університеті, яка і нині в ньому розвивається.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Головкинский Н. А. Артезианские условия Херсонского уезда. – Херсон, 1894. – 116 с.
2. Головкинский Н. А. К геологии Крыма. – Одесса, 1883. – 230 с.
3. Головкинский Н. А. О современном положении артезианского дела в Таврической губернии. – Симферополь, 1896.
4. Прендель Р. А. Памяти Н. А. Головкинского // Записки Крымского горного клуба. – 1897. – № 12. – С. 11–12.
5. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Том 1. Ректори – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса «Астропринт», 2005. – С. 24–30 (128 с.)
6. Романовский С. И. Николай Алексеевич Головкинский. – Л.: Наука, 1977. – С. 168.
7. Мороз С. А. Геологические исследования в Новороссийском университете в XIX – XX в. / С. А. Мороз, В.И. Оноприенко // Геолог від Бога: науково-навчальний посібник / Голов. ред. М. С. Огняник. – К.: Знання, 2000. – С. 123–143.
8. Яцко И. Я. Геологические науки в Одесском (Новороссийском) университете в дореволюционный период // Очерки по истории геологических знаний. – Вып. 2 – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 164–165.

REFERENCES

1. Golovkinskiy, N. (1894), *Artezianskie usloviya Hersonskogo uезда* [*Artesian conditions of Kherson district*], – Herson, 116 p.
2. Golovkinskiy, N. (1883), *K geologii Kryima* [To the geology of Crimea], – Odessa, 230 p.
3. Golovkinskiy, N. A. (1896), *O sovremennom polozenii artezianskogo dela v Tavricheskoy gubernii* [On the current situation of artesian affairs in the Tauride province]. – Simferopol, 1896.
4. Prendel, R. A. (1897), Pamyati N. A. Golovkinskogo [In memory of N. A. Golovkinsky], *Zap. Kryimskogo gornogo kluba*, № 12, pp. 11–12.
5. (2005), *Profesori Odeskogo (Novoroslyskogo) unIversitetu: BIografIchniy slovnik. Tom I. Rektori. 2-ge vid., dop.* [Professors of Odessa (Novorossiysk) University: Biographical Dictionary. Volume I. Rectors - 2nd edition, Suppl.] / Vidp. red. V. A. Smintina. – Odesa: «Astroprint», pp. 24–30.
6. Romanovskiy, S. (1977), *Nikolay Alekseevich Golovkinskiy* [Nikolai Alekseevich Golovkinsky], – Leningrad: Nauka, 168 p.
7. Moroz, S. A., Onoprienko, V.I. (2000), *Geologicheskie issledovaniya v Novorossiyskom universitete v XIX – XX v.* [Geological research at Novorossiysk University in the nineteenth and twentieth centuries] *Geolog vid Boga: naukovu-navchalniy posIbnik* [A geologist from God: a study guide], Kiev: Znannya, pp. 123–143.
8. Yatsko, I. Ya. (1953), *Geologicheskie nauki v Odesskom (Novorossiyskom) universitete v dorevolyutsionnyy period* [Geological sciences at Odessa (Novorossiysk) University in the pre-revolutionary period], *Ocherki po istorii geologicheskikh znaniy* [Essays on the history of geological knowledge], Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, vol. 2, pp. 164–165.

Надійшла 15.04.2020 р.

С. Г. Половка¹, доктор геологических наук, профессор

С. Н. Довбыш², научный сотрудник

Н. М. Свительский¹, кандидат биологических наук, доцент

Е. А. Половка¹, старший преподаватель

¹ кафедра биоресурсов, аквакультуры и естественных наук

² отдел современного морского седиментогенеза

¹ Житомирский национальный агроэкологический университет, г. Житомир

ул. Старый бульвар 7, г. Житомир, 10002, Украина

sergi_polovka@ukr.net

² Институт геологических наук НАН Украины, г. Киев

ул. О. Гончара 55-б г. Киев, 01054, Украина

dovbysh@ukr.net

ОСНОВНЫЕ ВЕХИ ЖИЗНЕННОГО ПУТИ И ТВОРЧЕСТВА ПРОФЕССОРА ГОЛОВКИНСКОГО НИКОЛАЯ АЛЕКСЕЕВИЧА (к 185-летию со дня рождения)

Материал статьи содержит биографические сведения из военной, научно-исследовательской, педагогической и общественно-организационной деятельности выдающегося геолога и гидрогеолога, доктора геологии и минералогии Н. А. Головкинского. Значительное место уделено его работе в Казанском и Новороссийском университетах. Показано геологические наработки Николая Алексеевича на территориях Камско-Волжского бассейна и Крыма, а также освещены его гидрогеологические достижения в Херсонском уезде и Таврической губернии.

Ключевые слова: геология, гидрогеология, Н. А. Головкинский, Новороссийский университет, Камско-Волжский бассейн, Крым.

S. G Polovka¹

S. N. Dovbysh²

M. N. Svitelskiy¹

E. A. Polovka¹

¹ Department of Bioresources, Aquaculture and Natural Sciences

² Department of modern marine sedimentogenesis

1 Zhytomyr National Agroecological University

st. Old Boulevard 7, Zhytomyr, 10002, Ukraine

sergi_polovka@ukr.net

² Institute of Geological Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine

ul. O. Gonchara 55-b, Kiev, 01054, Ukraine

dovbysh@ukr.net

THE MAIN STAGES OF THE LIFE WAY AND THE CREATIVITY OF PROFESSOR GOLOVKINSKY NIKOLAI ALEKSEEVICH

(on the 185-th anniversary of his birth)

Abstract

Problem Statement and Purpose. Nikolai Alekseevich Golovkinsky is a well-known personality on the territory of the Russian Empire (then the USSR and Ukraine), a researcher who earned well-deserved fame for his scientific achievements in the field of geology and hydrogeology.

In this scientific work we set the task: to carry out a historical section of the life path of Nikolai Golovkinsky and to show his contribution to the development of geological science in the territory of the Russian Empire.

Data & Methods. The material for this publication was compiled in the scientific library of the IGS NAS of Ukraine, which has become the main source of information. When writing the article, a comparative historical research method was used, which allowed us to consider the chronological sequence of the scientific and creative path of N. A. Golovkinsky.

Results. The material of the article contains biographical information on the military, scientific research and pedagogical and social-organizational activities of the prominent geologist and hydrogeologist, Doctor of Geology and Mineralogy, N. A. Golovkinsky. Much attention is paid to his work at Kazan and Novorossiysk universities. The geological developments of Nikolay Alekseevich in the territories of the Kamsky-Volga Basin and Crimea are shown, as well as its hydrogeological achievements in the Kherson County and Tavria Province.

Review of the major milestones of life, research and pedagogical creativity of the scientist shows that Professor Nikolay Alekseevich rightly belongs to the leading scientists who worthily represented geological science on the world stage during the Russian Empire.

N. A. Golovkinsky – a prominent figure of Novorossiysk University, which made a significant «summer» in the development of this university and the Faculty of Physics and Mathematics, namely the formation of geological specialty at this university, which is still developing in it.

Key words: geology, hydrogeology, N. A. Golovkinsky, Novorossiysk University, Kamsko-Volzhsky basin, Crimea.